

Розділ: психологія особистості

УДК 159.923.2:316.621

Вивчення компонентів Я-концепції та самовідношення у осіб з ризикованою поведінкою

Аршава І.Ф., Бунас А.А.

В статті наведений огляд підходів у вивченні проблеми схильності до ризику та Я-концепції. Означено стан досліджень Я-концепції та її ролі при проявах ризикованої поведінки людини як суб'єкта діяльності. Досліджено схильність до ризику як складної властивості особистості. Стаття презентує сучасне завершене емпіричне дослідження, метою якого було опис припущення стосовно ролі рівня сформованості та ясності Я-концепції у формуванні соціальної адаптації та безпечної поведінки людини.

Ключові слова: Я-концепція, ризикована поведінка, самовідношення, самооцінка, особистість.

В статье представлен обзор подходов в изучении проблемы склонности к риску и Я-концепции. Определены состояние исследований Я-концепции и ее роли в реализации рискованного поведения человека как субъекта деятельности. Исследовано склонность к риску как сложного свойства личности. Статья представляет современное завершенное эмпирическое исследование, целью которого было описание предположения о роли уровня развития и ясности Я-концепции в формировании социальной адаптации и безопасного поведения личности.

Ключевые слова: Я-концепция, рискованное поведение, самоотношение, самооценка, личность.

The article presents review of the approaches in the study of tendency to risk and self-concept. State of research of self-concept and its role in high-risk behavior of man as the subject of activity are defined. Tendency to risk as a complex personality traits are investigated. The article presents the modern completed an empirical research which purpose had to describe the assumptions of the role of the levels of development and clearness of self-concept in the formation of social adaptation and safe behavior.

Key words: Self-concept, risky behavior, self-esteem, self-rating, personality.

Актуальність проблеми. На даному етапі розвитку суспільства зростає інтерес до такого аспекту життєдіяльності людини як ризиковані форми поведінки, що є цілком зрозумілим й виправданим, адже відповідно до поширеного на сьогодні тлумачення самого феномену «ризик», його індивідуальна передумова правомірно розглядається як невід'ємна складова компонентів самосвідомості та індивідуальної структури особистості, вивчення особливостей якої має не тільки суто наукове, а й суспільне значення, оскільки самосвідомість є фундаментальною складовою внутрішнього світу особистості і виступає необхідним чинником становлення суспільства та поміркованих форм поведінки, які спрямовані на збереження фізичного, психічного, соціального, духовного здоров'я – свого та оточуючих.

Ризикована поведінка активно вивчається як адаптивність людини в ситуації невизначеності; ситуативна характеристика діяльності; прогностична оціночна категорія в ситуації невизначеності; суб'єктивний вибір серед багатьох альтернатив досліджуються вікові особливості прояву схильності до ризику. Тому, доцільно зазначити три напрями вивчення й дослідження проблеми ризикованої поведінки індивіда: суб'єктивний (дії та рішення обумовлені особистісними рисами, властивостями й якостями), ситуаційний (на поведінку має вплив зовнішнє середовище), інтегративний (поведінку людини обумовлює діалектичний вплив взаємодії соціальних, психологічних, соціально-психологічних та ситуаційних факторів).

На думку Т.В. Корнілової (2003), схильність до ризику це не як особистісна характеристика чи латентна диспозиція особистості, а регуляторна якість суб'єкта.

Г.М. Сонцева вважає, що схильність до ризику залежить від рефлексивної регуляції діяльності людини. Наявність свідомості та рефлексії як механізму регуляції діяльності докорінно змінює поведінку людини в ситуації небезпеки чи можливого несприятливого результату, у той же час варіативність рішень залежить від особистісних якостей [11].

Слід зауважити, що прояв ризикованих форм поведінки тісно пов'язаний з розвитком самосвідомості як процесу формування загального і цілісного уявлення про себе, тобто становлення Я-концепції, яка визначає здатність людини до самостійної поведінки та вибору своєї життєвої орієнтації. Формування та розвиток саме позитивної Я-концепції індивіда є важливою умовою його гармонійного особистісного становлення, що буде допомагати переосмислити життєвий досвід, успішно адаптуватися у суспільстві та самореалізуватися для досягнення своїх майбутніх цілей, а, головне, спонукати до безпечної поміркованої поведінки.

Аналіз стану вивчення означеної проблеми показав, що недостатньо дослідженою залишається специфіка впливу позитивної Я-концепції на прояв та реалізацію ризикованої поведінки суб'єкта, мало уваги приділяється з'ясуванню особливостей зв'язку компонентів

самовідношення із Я-концепцією людини, її ясністю та схильністю до ризику.

Аналіз останніх публікацій з проблеми. Самосвідомість не тільки визначає розвиток внутрішнього світу особистості, але й виступає необхідною умовою для реалізації власних цілей та цінностей. Інтегральним продуктом самосвідомості є Я-концепція – стрижневе утворення онтогенетичного розвитку людини, центральна ланка самосвідомості, відносно усталена динамічна й певною мірою усвідомлена система уявлень особи про саму себе, цілісний образ власного Я, який синтезує її самосприйняття такою, якою вона є, хоче бути в ідеалі і має обов'язково стати [5]. Я-концепція виступає як динамічна категорія, яка опосередковує важливі внутрішньоособистісні процеси в результаті психічного розвитку [1; 7].

Вітчизняні психологи розглядали проблему Я-концепції в аспекті становлення самосвідомості особистості (Л.І. Божович, Б.Г. Ананьєв, І.І. Чеснокова, Л.С.Виготський, В.В. Столін та інші), особливостей самооцінки та оцінок оточуючих (А.М. Прихожан, М.І. Боришевський, І.С. Кон, О.Є. Гуменюк та інші).

Головною особливістю самосвідомості, на думку В.П. Зінченка, є спрямованість на усвідомлення себе як особистості, свого внутрішнього світу, своїх дій, почуттів, думок, мотивів поведінки, інтересів, тобто самосвідомість має здатність до самопізнання, самовідношення та саморегулювання [6].

І.І. Чеснокова вважає, що саме через усвідомлення відношень та оцінок оточуючих, людина пізнає та оцінює самого себе, а також засвоює певні вимоги суспільства [12].

В дещо іншому аспекті розглядає структуру самосвідомості В.С. Мерлін, котрий виділяє наступні головні компоненти, – усвідомлення свого Я як активного начала, усвідомлення тотожності своєї особистості, усвідомлення своїх психічних властивостей, соціально-моральна самооцінка своїх психічних властивостей. На його переконання, дані компоненти знаходяться у взаємодії один з одним та пов'язані з предметною свідомістю (пізнанням зовнішнього світу), йдеться про погодження всіх компонентів та утворення єдиного цілого [9].

Ю.М. Орлов розуміє Я-концепцію як відносно жорстку структуру, яка частково усвідомлюється, а частково існує в підсвідомій формі. Тобто, Я-концепція – це уявлення про Я (формальне Я), що відображає усвідомлення своєї індивідуальності, та діюче (істинне Я), яке керує поведінкою та здійснює порівняння Я-концепції з реальною поведінкою [10].

На думку А.М. Іваницького, Я-концепція як базове біологічне «Я» (уявлення у вигляді «глибинних переживань», пов'язаних з первинним відчуттям свого тіла та волі), що є «мозговим фундаментом» концептуального «Я» [5].

Є.С. Шильштейн зауважував, що Я виконує структурну та організаційну ролі в системі формування та функціонування суб'єктивного досвіду особистості [9].

Л.В. Бороздіна відмічає, що існує три абсолютно різні утворення в структурі особистості – образ Я, самооцінка та відношення до себе. Самооцінка – спеціальна функція самосвідомості, яку не можна зводити ні до образу Я, ні до Я-концепції в цілому. Образ Я фіксує знання суб'єкта про самого себе. Відношення до себе служить необхідним матеріалом для самооцінки, котра в свою чергу задає моду самовідношення [3].

І.Д. Бех відмічає, що розвинений образ Я є системою особистісних цінностей, зміст якого виражає те, що людина вважає в собі найбільш значимим для себе [2].

Дослідження зарубіжних вчених, котрі присвячені вивченню Я-концепції, можна звести до чотирьох основних джерел: основоположні праці У. Джемса; символічний інтеракціонізм в роботах Ч. Кулі та Дж. Міда; уявлення про ідентичність та розвиток в ідеях Е. Еріксона; феноменалістична психологія К.Роджерса [5]. Я-концепція в означених підходах визначається як багатоаспектний феномен – набір образів, схем, понять, прототипів, теорій, цілей та задач.

Більшість вчених у галузі психології особистості розглядають Я-концепцію як морально-духовне ядро особистості – регулятор її діяльності і поведінки; як системне інтегральне психічне утворення, що реалізується практично в усіх сферах функціонування людини як суб'єкта життєдіяльності; як механізм забезпечення її ідентичності при зміні станів, розвитку, взаємодії особистості зі світом; як джерело активності, ініціації, енергії та як стрижень різноманітних рівнів психічної організації, що дозволяє розглядати образ Я як епіцентр особистісної системи (Р.Бернс, К. Роджерс, Д. Майерс, І.С. Кон, Г.С. Костюк, С.Д. Максименко, Т.М.Титаренко та інші) [6].

Інтегральне значення Я-концепції полягає в забезпеченні гармонії психічного світу людини, збалансованого становлення її особистості-індивідуальності, розвитку та виступає запорукою успішного особистісного потенціалу. Оскільки, саме особистісний потенціал відображає міру подолання особистістю виникаючих обставин, здібність людини виконувати заплановане незалежно від зовнішніх умов, у тому числі, й при несприятливих, тобто подолання особистістю самого себе.

Говорячи про характеристики особистості, що визначають її гармонійний розвиток, слід назвати наступні: самооцінка, самовідношення. Кожний компонент формується поступово, як і власне Я-концепція особистості, в процесі розвитку та соціалізації індивіда. Самооцінка є компонентом самосвідомості та центральним утворенням особистості, котре являє собою оцінку особистістю самою себе, своїх можливостей, здібностей та соціальних ролей. Основою для формування самооцінки та усвідомлення себе суб'єктом діяльності є переосмислення

своїх дій через оцінки оточуючих [13]. Самооцінка особистості включає такі компоненти як – раціональний (когнітивний) та емоційний (через формування самопізнання та оцінки себе, в процесі діяльності та міжособистісної взаємодії) [14]. І.С. Кон (1978) стверджував, що різні самооцінки особистості є своєрідними когнітивними схемами, які узагальнюють минулий досвід та організують, структурують нову інформацію відносно аспекту Я [7]. Значимість самооцінки для процесу особистісного зростання розкриває І.І. Чеснокова (1977): включення самооцінки в структуру мотивації діяльності особистості здійснює безперервне співвіднесення своїх можливостей, внутрішніх психологічних резервів з цілями та засобами діяльності. Тобто, поведінка здійснюється, виходячи з самоповаги, певного рівня домагань та засобів самоствердження.

Загальні уявлення про самопізнання та самовідношення розроблялись в концепції самопізнання В.В. Століним. Самовідношення проявляється як специфічна активність суб'єкта в напрямку свого Я та є певною внутрішньою дією по оцінюванню власних якостей, рис, мотивів та потягів.

С.Р. Пантілеєв виділяє в структурі самовідношення дві головні підсистеми – систему самооцінок та систему емоційних відношень, які визначає як самоповагу та аутосимпатію особистості. Ієрархія компонентів самовідношення складається з ієрархії домінуючих життєвих видів діяльності. Зміст узагальненого самовідношення визначається ядерними компонентами його структури, які займають найбільш високі ієрархічні місця [8].

Тому, стійке глобальне самовідношення впливає на оцінку особистістю своїх можливостей, що визначають соціальну значимість дій, самотутність та аспект діяльності людини.

Отже, можемо зробити висновок, що розвиток самосвідомості, як процес самопізнання, наповнення себе самознанням, відбувається всередині особистості через власну рефлексію, формуючи загальне й цілісне уявлення про себе, яке має назву Я-концепція, при цьому, виступає внутрішньо-особистісним утворенням, що визначає спрямованість діяльності людини, її стратегії поведінки та стилі взаємодії з оточуючими.

Теоретичний огляд сучасного стану розроблення даної проблематики показав, що на сьогодні проведена недостатня кількість емпіричних досліджень щодо виявлення та виокремлення компонентів самосвідомості особистості, які можуть стримувати або сприяти прояву схильності індивіда до ризику.

Мета статті полягає у вивченні стану розробки проблеми Я-концепції й перевірки припущення стосовно ролі рівня її сформованості та ясності у формуванні соціальної адаптації та безпечної поведінки людини.

Завдання статті: розглянути підходи до розробки проблеми схильності до ризику та Я-концепції; визначити роль Я-концепції у реалізації ризикованої поведінки.

Виклад основного матеріалу з обґрунтуванням. Для проведення пілотажного дослідження була залучена група з 113 осіб (53 дівчини та 60 хлопців), віком від 12 до 16 років, яка була визначена репрезентативною вибіркою в контексті дослідження схильності до ризику й домінуючих особистісних факторів [4], розширюючи погляд на природу та детермінанти ризикованої поведінки.

На даному етапі вікового становлення особистості відбувається розвиток її самосвідомості, його центрального утворення – Я-концепції. В процесі пошуків свого Я (цінностей, ідеалів, поглядів), набуття ідентичності, самоствердження і саморозвитку в підлітковому віці на рівні самоусвідомлення формується система внутрішньо узгоджених уявлень про себе, образів Я. У перехідний період це є динамічна психологічна величина, яка у більшій мірі залежить від глобальних суспільних відносин та змін безпосереднього соціального оточення. Я-концепція в процесі особистісного зростання виступає свого роду результатом взаємодії біологічних, психологічних та психосоціальних факторів. Саме ці положення і дали нам підстави досліджувати роль рівня сформованості Я-концепції у реалізації схильності до ризикованої поведінки серед даної вікової групи.

Ми припустили, що чим вище рівень самооцінки, самовідношення, сформованості та ясності Я-концепції, чим різноманітніше форми її прояву (оцінка зовнішності, свого спілкування, власного рівня емоційного благополуччя, щастя, упевненості в собі), тим меншою є схильність особистості до ризику і навпаки.

Для перевірки припущення були застосовані наступні методики вивчення особливостей Я-концепції підлітків А.М. Прихожан, визначення ясності Я-концепції адаптація І.Я. Шемелюк, методика діагностики рівня готовності до ризику Г.Шуберта, самооцінки С.О. Будассі, самовідношення В.В. Століна – С.Р.Пантілеєва.

Статистична обробка даних здійснювалася за допомогою методу кластерного аналізу (алгоритм К-середніх), досліджувані були розподілені на два кластери (за рівнем середніх значень ясності та сформованості Я-концепції). Рівень значущості розбіжностей між кластерами за середніми показниками оцінювався за допомогою t критерію Стьюдента. Більшість розбіжностей виявились статистично значущими при $p < 0,01$.

На рисунку 1 зображено розподіл досліджуваних на дві групи. Перший кластер об'єднав 61 досліджуваного з високим рівнем прояву показників за вимірюваними ознаками (1-7, 9-17, 19-21) та низьким рівнем (8, 18). Другий кластер – 52 досліджуваних, які виявили низькі показники за ознаками Я-концепції (1-7, 9-17, 19-21) та високим рівнем (8, 18).

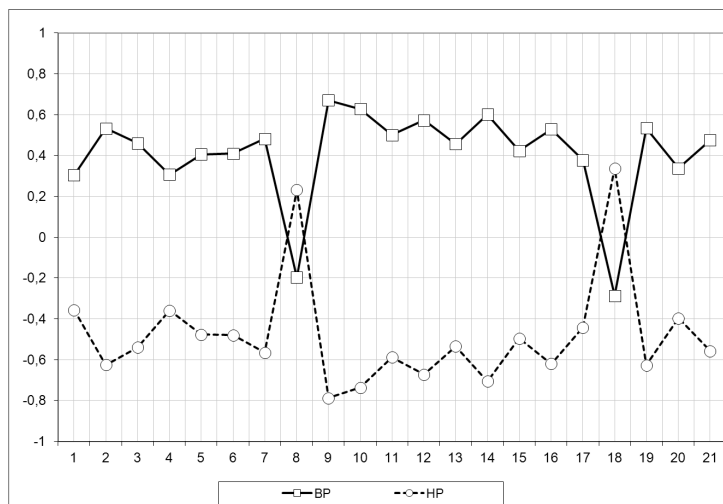

Рис. 1. Результати кластеризації вибірки на 2 групи за алгоритмом К-середніх.

BP – високий рівень середніх значень змінних,
HP – низький рівень середніх значень змінних.

Перелік змінних:

1. Рівень ясності Я-концепції.	11. Аутосимпатія.
2. Рівень сформованості Я-концепції.	12. Очікуване відношення від інших.
3. Оцінка зовнішності.	13. Самоінтерес.
4. Оцінка свого спілкування	14. Самовпевненість.
5. Оцінка своєї тривожності = рівня емоц. благополуччя.	15. Реальне відношення від інших.
6. Оцінка щастя.	16. Самоприйняття.
7. Оцінка впевненості в собі.	17. Самокерівництво.
8. Рівень схильності до ризику.	18. Самозвинувачення.
9. Сумарна оцінка самовідношення.	19. Самоцікавість.
10. Самоповага.	20. Саморозуміння.
	21. Рівень самооцінки.

Стосовно ясності Я-концепції ($t=3,69$; $p<0,01$), дана характеристика є центральною ознакою самоактуалізованої та психологічно здорової особистості, яка характеризується як свідомо, глибоко рефлексуюча, поміркована. Тому, особистість, маючи вищу ясність Я-концепції, чітко та послідовно визначає власні уявлення про себе, свої можливості та схильності, буде краще проявляти свою незалежність від соціального середовища, від стереотипів поведінки та мати тверді переконання щодо своїх планів та прагнень.

Роль самооцінки ($t=6,37$; $p<0,01$) як компонента Я-концепції є тим загальним підсумковим виміром Я, який виявляє міру прийняття чи неприйняття індивідом самого себе, позитивне чи негативне ставлення до себе. При вищому рівні самооцінки особистість демонструє власну впевненість, свідомість вчинків та проявляє зрілість у своїй соціальній активності.

Загальний рівень сформованості Я-концепції ($t=7,50$; $p<0,01$) та її основних форм прояву: оцінка зовнішності ($t=6,09$; $p<0,01$), свого спілкування ($t=5,19$; $p<0,01$), власного емоційного благополуччя ($t=3,73$; $p<0,01$), щастя ($t=5,24$; $p<0,01$), впевненості в собі ($t=6,49$; $p<0,01$) свідчить про те, що при досить високому рівні розвитку уявлення про себе, особистість має можливість чітко зважувати свої дії, аналізувати вчинки, своє минуле, бачити перспективи майбутнього, а, головне, це знати свої сильні та слабкі сторони, недоліки та позитивні якості, що робить її більш гармонійною та самокерованою в своєму існуванні та функціонуванні.

Показник самовідношення є цілісним утворенням й виражає ступінь позитивності ставлення індивіда до певного уявлення про себе. Виходячи з теоретичних даних, саме глобальне самовідношення ($t=11,25$; $p<0,01$) є тим стрижневим утворенням особистості, що вміщує всі «за» й «проти» самого себе, таким чином, тісно пов'язаний з наявністю у особистості уявлення про саму себе. Отже, при наявності у суб'єкта розвиненої Я-концепції, на її основі виникає глобальне самовідношення, котре включає в себе – самоповагу ($t=9,85$; $p<0,01$), аутосимпатію ($t=6,85$; $p<0,01$), самоінтерес ($t=6,02$; $p<0,01$), формування очікуваного відношення до себе від інших ($t=8,39$; $p<0,01$), та, як наслідок, впливає на оцінку особистістю своїх можливостей, визначаючи соціальну значимість дій, самобутність, аспект діяльності. Саме високий рівень самовідношення свідчить про внутрішню зрілість й прийняття особистістю себе, про наближеність свого реального та ідеального Я (тобто, відсутність внутрішньоособистісного конфлікту). Особистість, відчуваючи власну цінність, усвідомлює свої потреби й бажання, відповідно до своїх можливостей та домагань, виявляє меншу схильність до ризику та більшу самостійність від ситуаційних вимог і здатна приймати рішення, що стосуються вибору тих чи інших актів поведінки, спираючись на сформовані настанови, ідеали, а не на ситуаційні спонукання.

Також, самовідношення має у своїй структурі вимірювання степені вираженості установок на певні внутрішні дії в напрямку свого Я, а саме – самовпевненість ($t=9,11$; $p<0,01$), реальне відношення інших

($t=5,46$; $p<0,01$), самоприйняття ($t=7,41$; $p<0,01$), самокерівництво ($t=4,74$; $p<0,01$), самозвинувачення ($t=-3,47$; $p<0,01$), самоцікавість ($t=7,52$; $p<0,01$) та саморозуміння ($t=4,16$; $p<0,01$). Отримані дані свідчать про те, що в ситуації позитивно сформованої та ясної Я-концепції у індивіда формується такий аспект самовідношення, котрий емоційно та змістовно об'єднує власну віру в свої сили, самостійність, оцінку своїх можливостей, здатність контролювати власне життя та, головне, бути самопослідовним та поміркованим у вчинках. Отже, за умов розвитку такого аспекту, особистість буде демонструвати саморозуміння, самовпевненість та, відповідно, легко адаптуватися до нових швидко змінних ситуацій конструктивним шляхом; оскільки, має достатнє коло стратегій емоційного реагування та подолаючої поведінки. У цей же час, наявність самозвинувачення у особистості з не диференційованою Я-концепцією, відсутністю довіри до себе, готовністю до самозвинувачення, наявністю у неї низької самооцінки та переважання в світогляді лише негативних сторін свого життя, свідчить про те, що єдиним способом самоствердження є саме ризикований вчинок, котрий підвищує суб'єктивну значимість та привертає увагу оточуючих, а отже, збільшує упевненість індивіда в своїй цікавості для інших.

Схильність до ризику ($t=-2,31$; $p\leq 0,01$) як засіб, що суб'єктивно підвищує рівень адаптованості суб'єкта до власного середовища, коли особистість не має уявлення про власні переконання, оцінки та тенденції поведінки, які відіграють важливу роль в саморегуляції та самоорганізації особистості. Схильність до ризику і небезпеки по структурі та формуванню може бути представлена як прагнення й виступає тим джерелом, який розширює можливості негармонійної та малофункціонуючої особистості. Наявність ситуації, що вимагає підтвердження своєї позиції, штовхає індивіда з низьким рівнем ясності та диференційованості Я-концепції на ризик й допомагає йому самоствердитися, виділитися серед інших, з метою підтвердження своєї унікальності й своєрідності.

Висновки. У межах описаного емпіричного дослідження можна зробити загальний висновок, що формування та розвиток саме позитивної Я-концепції особистості є важливою умовою її гармонійного індивідуального становлення та функціонування, допомагаючи їй переосмислити та усвідомити свій життєвий досвід, успішно адаптуватися в суспільстві та самореалізуватися для досягнення майбутніх цілей, а, головне, спонукає до безпечної поміркованої поведінки. Встановлено, що високий рівень диференційованості та ясності Я-концепції є передумовою формування позитивного самовідношення, оскільки впливає на оцінку особистістю своїх можливостей, які визначають соціальну значимість дій, самотутність та аспект діяльності. Позитивне ставлення до себе та прагнення до компенсації своїх недоліків, в результаті розвитку свого потенціалу, є мотивуючим стимулом розвитку Я-концепції особистості індивіда та його самоактуалізації в цілому. Тому, формування диференційованої та ясної Я-концепції, у контексті виховання особистості як активного суб'єкта власної життєдіяльності, є найактуальнішою потребою сьогодення.

Отже, рівень сформованості та ясності Я-концепції можна розглядати як компонент опосередкування схильності особистості до ризикованої поведінки. Я-концепція – головний ресурс розширення та реалізації наявних й потенційних можливостей індивіда, оскільки, саме даний психологічний конструкт виявляє та організовує активність й переживання, реалізує мотиваційні функції, забезпечує спонукання, плани та сценарії поведінки, визначаючи при цьому адекватність реакцій на соціальні зміни.

Literatura

1. Berns R. Razvitiе Ja-koncepcii i vospitaniya: Per. s angl. / R. Berns. – M.: Progress, 1986. – 422 s.
2. Beh I.D. Obraz «Ja» jak meta formuvannja i rozvitku osobistosti / I.D. Beh // Pedagogika i psihologija. – 1998. – №2. – S. 30-41.
3. Borozdina L.V. Dinamika samoocenki ot podrostkovogo vozrasta k vzroslosti / L.V. Borozdina // Novye issledovanija v psihologii i vozrastnoj fiziologii. – 1989. – №2. – S. 9-14.
4. Bunas A.A. Shil'nist' do riziku v sistemi osobistisnih determinant / A.A. Bunas // Zbirn. nauk. prac' In-tu psihol. im. G.S. Kostjuka Nac. APN Ukraїni / Za red. S.D. Maksimenko. – T. XIV, chast. 6. – K., 2012. – S. 51-59.
5. Gumenjuk O.Є. Psihologija Ja-koncepcii / O.Є. Gumenjuk. – Ternopil': Ekonomichna dumka, 2002. – 186 s.
6. Znanec'ka O.M. Eksperimental'ne doslidzhennja vzaemozv'jazku harakteristik Ja-koncepcii osobistosti ta її psihologichnogo blagopoluchchja: rezul'tati ta ih opis / O.M. Znanec'ka // Visnik DNU № 7: Ser. Pedagogika i psihologija, Vip. 13. – 2007. – S. 51-57.
7. Kon I.S. Otkrytie Ja / I.S. Kon. – M.: Politizdat, 1978. – 367 s.
8. Pantileev S.R. Samootnoshenie kak jemocional'no-ocenochnaja sistema / S.R. Pantileev. – M.: Izd-vo MGU, 1991. – 108 s.
9. Psihologija lichnosti v trudah zarubezhnyh psihologov / Pod obshh. red. i sostav. A.A. Reana. – SPb., 2000. – 537 s.
10. Sobkin V.S. Strukturnye komponenty Ja-koncepcii podrostka / V.S. Sobkin // Vopr. psihol. – 2008. – №5. – S. 44-53.
11. Solnceva G.N. Kogda i pochemu ljudi riskujut / G.N. Solnceva // Chelovek. – 2001. – № 2. – S. 102-113.
12. Chesnokova I.I. Samosoznanie lichnosti / I.I. Chesnokova // Teoreticheskie problemy psihologii lichnosti. – M.: Nauka, 1974. – S. 209-225.
13. Adolescent Time Use, Risky Behavior and Outcomes: An Analysis of National Data // URL: http://EzineArticles.com/?expert=Jill_L._Ferguson
14. Wells L. Self-esteem. Its conceptualisations and measurement / L. Wells, G. Marwell // Sage publication, 1976.